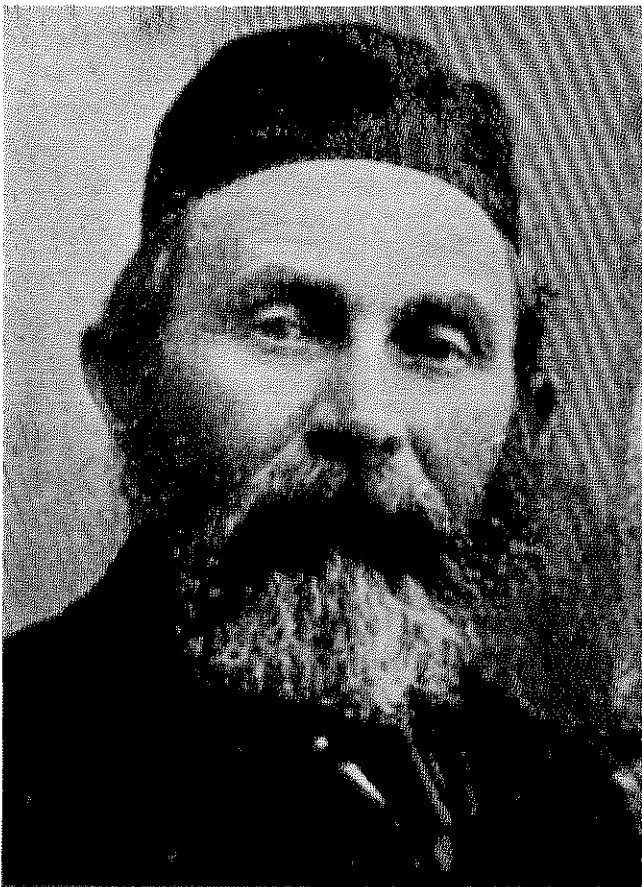

האם ערך א.מ. לונץ עתון המקורב למיסיונרים?

על העתון הכללי הראשון בירושלים
ועל עורכו הנסתר

יוסף לנג

אברהם משה לונץ – עתונאי, עורך וחוקר יהודי בירושלים בחלק האחרון של המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20

גיליונות העתון הכילו מידע עשיר ביותר שחרג מתחומיה הצרים של ירושלים ומדי אמותיה של ירושלים היהודית. המערכת

השנים תרמ"ב-תרמ"ד (1882-1884) היו שנות פריחה לעתונות הארץ ישראלית. כתבי עת רבים הופיעו בחוצות ירושלים, אך כשם שראו אור, כך גם "עברו ובטלו מן העולם; כי לא נבראו רק לשעתם, יקראו קריאתם... וישובו לעולם התוהו ואין זכר למו."¹ בין כתבי העת הללו ראה אור בירושלים עתון מיוחד במינו: שבועון כללי רוב לשוני. שם העתון בגרמנית: "Jerusalem Anzeiger" (להלן: "אנצייגר") ובצרפתית: "Gazette de Jerusalem". בגיליונו הראשון, שהופיע ב-20 בינואר 1882, הצהיר העורך (עלום השם), כי מטרת העתון לספק מידע מקומי מהיר ואמין לקוראים – "חדשות מלידי היום בירושלים". העורך כיוון את דבריו אל כל תושבי ירושלים (ההדגשה שלי, י"ל), שאין העתונים "שערי ציון" ו"חבצלת" שהופיעו אז יכולים לשרתם, הואיל ואינם קוראי עברית. ועוד הוסיף העורך לאמור, כי מרבית הקוראים הפוטנציאליים של העתון החדש הם דוברי גרמנית ומשום כך הוא מבטיח לתרגם עבורם כל ידיעה שתגיע אל שולחנו מכל לשון שהיא לשפתם.²

גיליונו הראשון של השבועון נדפס בכמאה עותקים עבור המנויים, שנדרשו לשלם שמונה פרנק לשנה, בהנחה ברורה שהעתון יוכל לשאת את עצמו מבחינה כספית. אולם, בתוך זמן קצר התברר למערכת, כי עליה להגדיל את מספר המנויים ולהרחיב את העתון ולגונו. הקוראים נדרשו, לכן, לצרף אליהם מנויים נוספים כדי להגדיל את התפוצה ולהקטין את הגרעון.³

המערכת היתה משוכנעת, כי העתון החדש הוא צורך אמיתי ודחוף לאוכלוסיית העיר, שמנתה באותה שנה כשלושים אלף נפש. ולכן אף לא המתניה לקבלת רשיון (פירמן) כנדרש בממלכה העות'מאנית.

שמונה גיליונות ראו אור בין התודשים ינואר-מרס 1882.⁴ השבועון נדפס טור מול טור: אנגלית וגרמנית. ופה ושם נשתרבו כרוניקות או מודעות בצרפתית ובערבית. משמאל לכותרת העתון התנוסס השם שפירא שאלי נחבקשו המעוניינים למסור את מודעותיהם. אלה נדפסו בעמודיו האחרונים של העתון.

שהשתייכו ברובם לכנסייה האנגלית-פרוטסטנטית (Christ Church) ונדעו כ"עברים המשיחיים". הם, אכן, היו דוברי גרמנית ואנגלית שביקשו לכוון לעצמם כלי תקשורת בלשונם. אולם, כדי לעשותו כדאי, הם יעדו אותו לקהלי קוראים נוספים כגון: עובדי הקונסוליות האירופים, המתיישבים האירופים ובהם הטמפלרים, אך במיוחד פנה העתון לצליינים ולתיירים הבאים מאירופה שפקדו את ארצות המזרח בכלל ואת ארץ הקודש וירושלים בפרט. למענם נדפסה אינפורמציה חשובה ביותר.⁹

העתון נועד לשמש לא רק אמצעי לתקשורת פנים-ירושלמית, אלא גם לקדם את עסקיהם של הסוחרים הללו ולפרסמם. בעלי העסקים, ובהם סוחר העתיקות, הספרים והמוזרות וילהלם משה שפירא ומנהלי סוכנות הנסיעות קוק שנפתחה באותו זמן בעיר,¹⁰ חיפשו עורך מנוסה לעתונם ופנו אל לונץ, עורכו לשעבר של "שערי ציון" (1878), שהיה מקורב אל אחדים מבין ראשי הקהילה הפרוטסטנטית בעיר והציעו לו לערוך את העתון.

במינויו של לונץ לעורך חשבו ודאי לקרב אל עתונם גם קוראים יהודים. בדווחו על העתון, ביקר כתבו הירושלמי של "הלכנון" את התקשורת של לונץ אל העתון החדש, ותהה האם אין שפירא הנזכר בגיליונותיו אותו משומד ידוע אשר "בקהל ישראל לא תחד כבודו."¹¹

מדוע עזב לונץ?

ואכן, שפירא הוא כנראה עורכו הנסתר של העתון, ומכל מקום היה בוודאי בין יוזמיו. הוא רתם את העתון למלחמתו בארכיאולוג הצרפתי שרל קלרמון-גנו (Clermont-Ganneau) אשר חשף את זיפיו בבתי הנכאות באירופה ובחוף כך עשה גם לשיפור דימויו שלו בירושלים. הוא הדפיס את מכתביהם של מנהלי הספריות החשובות בלונדון ובברלין אליו, המעידים על האמון שהם רוחשים לו, על העניין הרב שמעוררים ממצאו ומודים לו על הסיוע הרב שהעניק להם.¹²

שמו של שפירא נודע כבר לשימצה בין היהודים זמן רב קודם לכן, ומשום כך תמוה הקשר שבינו לבין לונץ.¹³ אמנם לונץ עצמו לא הזכיר בכתובים את יחסיו עם שפירא ואף לא את מעורבותו ב"אנצייגר" וגם רושמי תולדותיו העלימו זאת,¹⁴ אולם כעבור שנים רבות, בדור הבא, נתפננתו כנראה יחסי הקירבה בין שתי המשפחות: יעקב צבי, בנו בכורו של לונץ, שנודע בשמו אסיא, תרגם מצרפתית לעברית את ספר זכרונותיה של הסופרת הצרפתית מרים הרי, בתו של שפירא "בת ירושלים הקטנה".¹⁵

מה ראה לונץ להשתתף בעתון ומדוע דאג להצניע את שמו כעורך בתחתית אחד העמודים הפנימיים של העתון?

בעמודו הרביעי של הגיליון הראשון נרפס כדלקמן:

VERANTWORTLICHER REDACTEUR: A.M. LUNCZ;
EIGENTUMER A.M.
LUNCZ & COMP.

(עורך אחראי: א.מ. לונץ; הבעלים: חברת א.מ. לונץ)

הקצתה מקום נכבד לידיעות אודות הבאים לארץ ישראל והיוצאים ממנה כפי שמסרו לה בעלי בתי המלון ביפו ובירושלים. כמו כן פירסמה המערכת לוחות זמנים של מועדי צאתן ובוואן של הרכבות והאוניות. בכל הגיליונות הופיעו נתוני מזג האוויר ותחזיות שנתקבלו מבית החולים המיסיונרי האנגלי בירושלים, ובאחדים — גם לוח תאריכים שבועי על פי מניין של העדות השונות (יוונים, יהודים ומוסלמים). במדור: "Die Woche" / The Week (השבוע), מסרה המערכת מידע שוטף ומעורבן אודות חיי החברה והתרבות בעיר. מרבית הכרוניקה נדפסת שיקפה את הווי חיי העדות הנוצריות בירושלים וביפו ובמיוחד את האירועים בקרב מאמיני הכנסייה האנגליקנית, שבאותה עת חגגה את יובל הארבעים ליסוד הבישופות שלה בירושלים וציינה שלושים ושלוש שנים לחנוכת כנסייתה.⁵ העורך דיווח דרך קבע על מעשיהם של ראשי המיסיון האנגלי בעיר: א. ה. קלק, ה. פרידלנדר, ק. שיק ואחרים, ועל פעילותה של האגודה הגרמנית לחקירת ארץ ישראל בירושלים ("Deutscher Verein für Erforschung Palestinas")

עתון כללי — לבני כל הדתות

העורך היקצה מקום נכבד למכתבי קוראים, שמרביתם נדפסו ללא שם הכותב. המידע אודות היישוב היהודי, שמנה באותה שנה כ-16 אלף נפש, למעלה ממחצית תושבי ירושלים, היה מועט ביותר. פרט לידיעה אחת, שהועתקה מן העתונים, בדבר בואו של ד"ר שאפיר עם עשרים ושמונה ילדים פליטים מברודי למקווה ישראל, ופגישתו עם ד"ר וילהלם (זאב) הרצברג, מנהל בית היתומים בירושלים, כמעט ולא נזכרו בעתון עניינים הנוגעים ליהודים.⁶

ידיעותינו על העתון ועורכיו מועטות ביותר. חוקרי עתונות ארץ ישראל סברו שהעתון הוא יהודי.⁷ כנראה, משום שעורכו האחראי היה אברהם משה לונץ. לונץ נולד ב-1854 בקובנה ועלה לירושלים בהיותו בן 15. היה מראשוני המשכילים בעיר ונדע כעתונאי וכחוקר תולדות ארץ ישראל. למרות עיוורונו ערך ספרים וקבצים והיה מבין מקימי ומנהלי בית חינוך עיוורים בירושלים. הוא נפטר בירושלים ב-1918. אולם, כפי שתואר לעיל, לא היה זה עתון יהודי כלל וכלל. אופיו של העתון ותכניו מעוררים שאלות רבות הנוגעות לקהל הקוראים, לעורכי העתון, לדפוס ועוד. המקורות המעטים שעמדו לרשותנו סייעו בידינו לתאר עתון זה רק באופן חלקי.

מידע חשוב ביותר אודות ה"אנצייגר" מסר סופרו של ה"Warte" (עתון העדה הטמפלרית, "בני ההיכל") בירושלים שניכר בו שהיה מקורב מאוד אל יוזמי העתון, בראשית פברואר 1882. לדבריו אין עוררין על חשיבותו של עתון כללי לבני כל הדתות בירושלים ומשום כך חברו להוצאתו אנשים שונים ובהם גם אברהם משה לונץ. הכותב הביע תקוותו שהרכבים (ההדגשה שלי, י"ל) לא יערימו קשיים בפניו ויתירו את הופעתו.⁸

מי היו הירושלמים המעוניינים כל כך בעתון רב לשוני? מי היו היוזמים ובעלי ההון? על סמך המידע שפירסם העתון ניתן להניח שהיוזמה להוצאתו מקורה בחוגי המיסיונרים והסוחרים,

PREIS

Jahr 8 P.
 pr Vierteljahr 2
 per einzelne Nummer
 1 Piaster
 insertions gebühren
 für 1 Zeile 1 Piaster
 Annoncen und Mit-
 theilungen müssen
 spätestens Mittwoch
 früh bei Herrn
 SCHAPIRA
 abgegeben werden.

JERUSALEMER ANZEIGER

ERSCHEINT JEDEN FREITAG

APPEARS EVERY FRIDAY

SUBSCRIPTION :

pr. year 8 fr.
 " three months 2 "
 a single copy
 1 Piaster.
 Advertisements are
 charged at 1 Piastre
 per line.
 Advertisements and
 communications
 must be handed in til
 Wednesday morning
 at Mr. SCHAPIRA'S

Nr. 8.

Freitag den 10ten März

1882.

An Unsere Leser !

Ein Geschrei ist uns zu Ohren gekommen, das wir nicht unbeachtet lassen wollen. Leser dieses Blattes in Jerusalem und in der Ferne haben sich darüber beklagt, dass wir nicht genug Neuigkeiten berichten.

Wir beeilen uns zu erklären, dass wir hierin wirklich schuldig sind. Wie aber, wenn keine Neuigkeiten zu berichten waren? Will etwa Jemand sagen, dass dann der „Jerusalemmer Anzeiger“ überflüssig sei? Das wäre weit gefehlt. Unser Zweck ist, zu constatiren, was in unserer Mitte vorgeht und auf diese Weise den vielen abenteuerlichen Berichten über unsere Verhältnisse, die leider in manche europäische Blätter aufgenommen werden ihre Glaubwürdigkeit zu benehmen und sie eventuell ganz unmöglich zu machen. So haben wir dieser Tage gelesen, dass viele Blätter berichtet haben, in unserer Stadt gebe es Unruhen, und dass namentlich die christliche Christen wir wissen nicht welches Unheil an gerichtet haben. Die Leser des „Jerusalemmer Anzeiger“ werden sofort erkennen, dass der Bericht eine lügenhafte Uebertreibung einer von uns s. Z. berichteten unbedeutenden Streitigkeit ist (sich No. 3 Seite 1 und 2) und wir meinen, dass es ein nicht zu verachtender Vortheil ist, wenn unser Blatt ein Correctiv gewährt gegen alle unberufene Berichterstatte, die manchmal vielen Schaden anrichten, womit aber nicht gesagt sein soll, dass wir nicht noch manches Andre anstreben und auch auszuführen hoffen.

DER REDACTEUR

TO OUR READERS

A cry has come to our ears which we do not wish to ignore. Readers of this paper in Jerusalem as well as at a distance have complained of our giving but little information.

We hasten to plead guilty in this matter—we really do not give much. But suppose there was not much news to tell? Does that prove that the „Jerusalem Gazette“ is superfluous? By no means. What we desire to do is to record what really happens in our midst and, thus, to deprive all unauthenticated reports which find their way into European papers of the power of doing mischief and eventually to make them altogether impossible. Only a few days ago we read in European papers some wonderful account of the disturbed state of our city, and that especially 60 Chaldean Christians have done some dreadful thing. Now, the Readers of the „Jerusalem Gazette“ recognize at once in this story a lying exaggeration of a slight quarrel which we reported at the time (see our No. 3 page 2) and we are of opinion that our existence is fully justified if we do nothing but act as a corrective against unqualified reporters who sometimes create a good deal of mischief,—which, however does not mean, that we shall not do a good deal besides, by-and-bye.

THE EDITOR

DIE WOCHE.

S. K. H. Prinz Heinrich von Preussen ist Mittwoch früh nach Jafia abgereist. Nachdem er hier in der Stadt das Sehenswürdigste besucht hatte, namentlich unter Herrn Baurath Schick's Führung die Grabeskirche in all ihren Theilen in Augenschein genommen und die hiesigen deutschen Anstalten mit einem Besuche beehrt hatte, (nämlich die deutsch-evangelische Schule, das Hospital und die Maedchenschule (Talitha Kumi) der Kaiserswerther Schwestern, das Aussaetzigen-Hospital und das Syrische Waisenhaus) begab er sich Donnerstag den 2ten d. M. nach Marsaba, dem Todten Meere, dem Jordan und Jericho, von wo er Sonnabend Abend hierher zurückkehrte. Montag den 6ten stattete er, und zwar wieder unter Herrn Baurath Schick's Führung, dem Tempelplatz einen Besuch ab, worauf er die Einladung des Rev. A. H. Kalk an, die Modelle der ~~Tempel~~ und der Stiftshütte zu inspiziren. Er folgte den sachkundigen Erklärungen des Herrn Baurath Schick mit vielem Interesse, und ging schliesslich noch in die englische Kirche, über deren einfachen Baustyl er sich sehr anerkennend aussprach. Der deutschen Colonie der Tempier hat er auch einen längern Besuch abgestattet, als Privatbesucher empfing er, so weit wir gehört haben, ausser dem Pascha und dessen Secretair Herrn Krieger, nur den deutschen Pastor Lic. Dr. Reimicke.

Letztern Sonntag langte hier ein Telegram an, in hebräischer Sprache aber in lateinischen Buchstaben, das von Sir M. Montefiore Bart. an die Rabbiner der jüdischen Gemeinden Jerusalems gerichtet war. Dasselbe forderte die Juden hier auf, Gott dafür zu danken, dass Er die Königin von England aus Todesgefahr errettet hat, und dieselbe Aufforderung an die Gemeinden zu Hebron, Safet und Tiberias ergelien zu lassen. Ein Grund für diese Anordnung war nicht bekannt, aber sie wurde sofort ausgeführt.

Ein besonderer Dankgottesdienst wurde Sonntag gegen Abend in der grossen Synagoge, „Beth Jacob“ genannt, abgehalten, zu dem sich eine ausserordentlich grosse Gemeinde einfand, in deren Mitte der Chacham Baschi und auch der Haupt rabbiner der Aschkenasim, Herr Samuel Salant waren. Es wurden die Psalmen 18, 21 und 72 recitirt; darauf folgte das bekannte Gebet für die Königin (תחנו תשיבה) das ihre jüdischen Unterthanen regelmässig in ihren Gottesdiensten benutzen, dann ein besonderes Gebet für den Sultan und für den Englischen Consul hier, N. T. Moore Esq. Der Letztere, begleitet von seiner Gemahlin und dem Kanzler seines Consulats, war auch bei dem Gottesdienste, zu dem er besonders eingeladen war, gegenwärtig. Die nöthige Anweisung an die andern jüdischen Gemeinden in diesem Lande, den Wunsch des Sir Moses Montefiore auszuführen, wurde sofort abgesandt.

תמונה אופיינית של יהודים בירושלים בתקופת הופעת העתון

לקבל על עצמו את האחריות על העריכה, תמורת סכום הגון. לשם כך נוסדה חברה בבעלותו. אין אנו יודעים אל נכון אם אכן עסק לונץ בעריכה בפועל, שהרי כבר היה עיוור לגמרי. אולם יש לציין, כי עקרונות אחדים שהינחו אותו כעתונאי (ב"הצפירה", ב"העברי", ב"חבצלת" ועוד) וכעורך ("ירושלים") נשמרו בעתון החדש, ומבחינות מסויימות הזכיר ה"אנצייגר" את ה"לוחות" שהוציא לונץ לאור מאוחר יותר.¹⁸ מכל מקום, למרות שירי ההלל שנכתבו לכבודו,¹⁹ לא נמשכה השותפות זמן רב, ולאחר צאת הגיליון הרביעי נשמט שמו של לונץ מן העתון. האם חשש לעתידו המקצועי כעורך הפועל ללא רשיון? האם הסתייג מאופיו של השבועון? או אולי היתה סיבה אחרת. אין אנו יודעים.

בגיליונות הבאים השתנה הכיתוב הנ"ל. ניתן לשער, כי לונץ התחבר אל שפירא וחבריו לא משום שסבר שראויה ירושלים לעתון כללי אלא משום שנאלץ לעשות כן בעל כורחו. בראשית 1882 הוא נמצא במצוקה כספית גדולה: קובץ המאמרים שערך, "ירושלים", (כרך ראשון) שראה אור בווינה לאחר קשיים מרובים, הכניס אותו לחובות כבדים מנשוא. בביוגרפיה שכתב עליו יעקב גולדמן שבע שנים מאוחר יותר, נמסר: "והקצר יד ה' לונץ לתת סכום כסף כזה", עבור ההדפסה.¹⁶ אנו מניחים שידידי לונץ הנוצרים, קונראד שיק, שפירסם ב"ירושלים" מפרי עטו,¹⁷ בתו לידיה, אשת הד"ר איינסלר, המומר שפירא ואישים נוספים, ששמותיהם מופיעים תדיר בעתון, שיכנעוהו

נספח ל"חבצלת"

עויבתו של לונץ לא הרתיעה את היזמים שהמשיכו להוציא את עתונם גם בלא רשיון. הללו גיהלו, כנראה, משא ומתן עם ישראל פרומקין, עורך העתון "חבצלת" כדי שתתאפשר הופעת עתונם כהוספה לעתונו ובחסות הרשיון שלו, כמקובל באותן שנים.²⁰

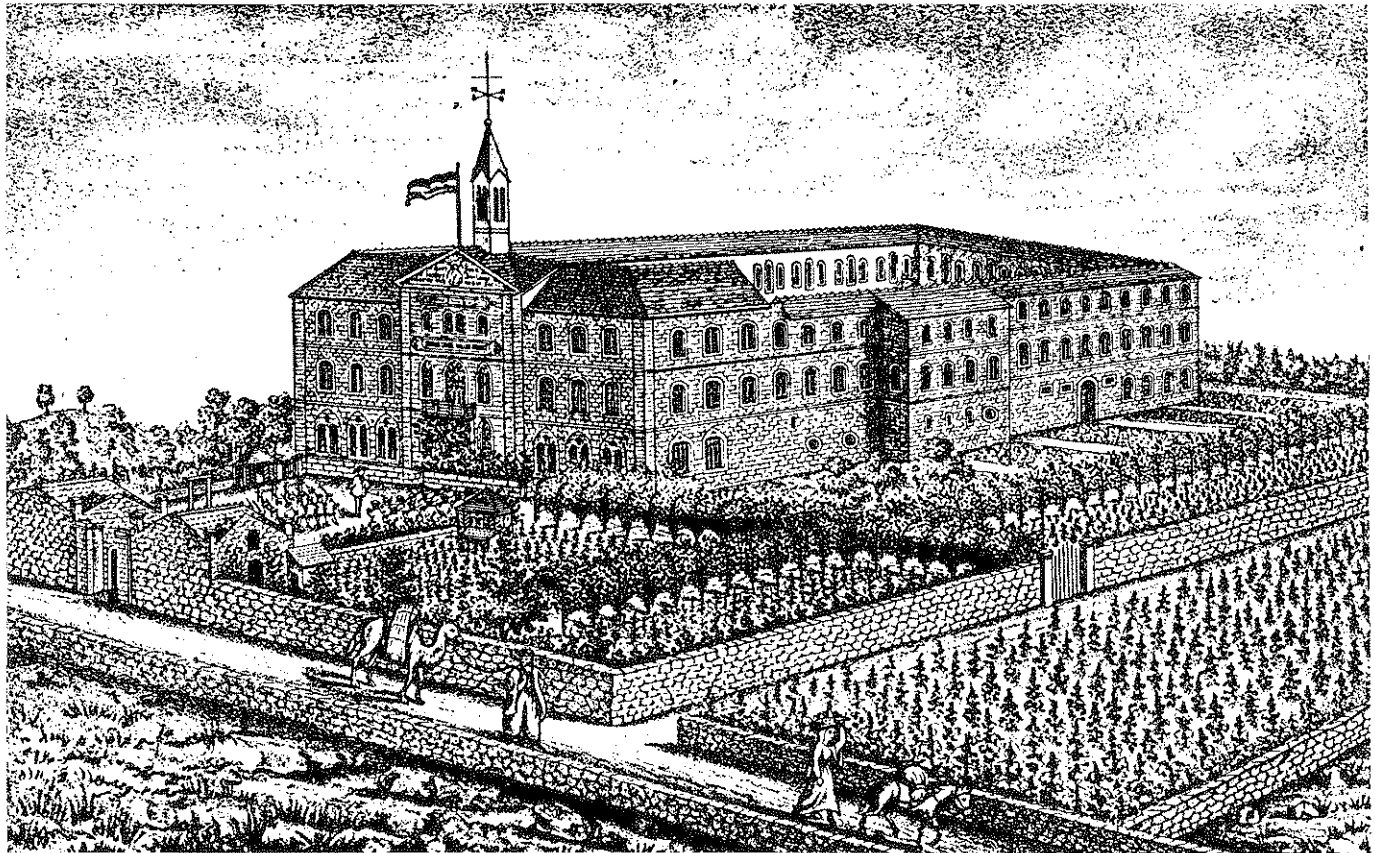
ידיעה מאת כריסטוף פאולוס, מן המושבה הגרמנית בירושלים, שהופיעה בעתונם הנ"ל של הטמפלרים ציינה את כשלון המשא ומתן בין הצדדים, עובדה שלא הפריעה לשפירא ולחבריו להדפיס מעל לכתורות עתונם (החל מהגיליון החמישי) כדלקמן: Supplement du Habbazeleth (הוספה לעתון חבצלת).²¹ בעת הדפסת הגיליון התשיעי התברר למערכת כי השלטונות לא יעניקו לעתון את הרשיון המיוחל.²²

בהודעה שנשלחה למנויים ב־27 במרס 1882 בישר העורך (שפירא?) על הפסקת הופעת העתון, עד לקבלת הפירמן, ומזוהה יתקבל, יישלחו למנויים הגיליונות התשיעי והעשירי.²³ הואיל ולא נתגלו גיליונות נוספים, אנו מניחים שהמערכת לא הצליחה להשיג רשיון והיא נאלצה לסגור את העתון.

לא כל השאלות אודות שמונה הגיליונות שראו אור מצאו את פתרונן. אולם, סימני השאלה שנותרו עדין אין בהם לגרוע או להמעט מחשיבותם של הגיליונות הללו כמקור ייחודי להכרת פנים אחדות של ירושלים ערב העלייה הראשונה.

★ ★ ★

1. י. בכרך, מסע לארץ הקדושה [אשר נסעתי... (תרמ"ב)...], ווארשא תרמ"ד, עמ' 64.
2. "An unsere Leser" / "To Our Readers", גיליון 1, עמ' 3-1 וגיליון 2, עמ' 2.
3. שם גיליון 2, עמ' 1. לשם השוואה, מנזר שנתי ל"חבצלת" עמד על 20 פרנק. משמע, לעתון היה עורך כספי איתן. בשנת תרל"ה, השתבח העתון "האריאל" בתמישים מנויים שהצליחו לקיימו. בן ציון גת, היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשל"ד, עמ' 258, הערה 59.
4. כל הגיליונות בני 6-4 עמודים ומידותיהם: 20 ס"מ x 28 ס"מ. הגיליון הראשון הופיע ב־20 בינואר; השני ב־27 בינואר; השלישי בלא שער ובלא תאריך, כנראה ב־3 בפברואר; הרביעי ב־10 בפברואר; החמישי

בית היתומים הסורי בירושלים (מתחם שנלר) – אחד ממרכזי הקהילה הגרמנית בעיר, שהיתה מעורבת בהוצאת העתון

- 6, עמ' 3. חזרו ונדפסו בגיליון 7.
13. פרשות הזיופים בהן היה מעורב שפירא, העסיקו את הציבור מאז גילוי מצבת מישע מלך מואב (1868) בעבר הירדן ושנים אחר כך. ראה, למשל, ב. ספפורד וסטר (תרגם וערך א. שילר), ירושלים שלנו, קורות המושבה האמריקאית בירושלים 1881-1949, ירושלים תשנ"ב, עמ' 117-120: ח"מ מיכלין, "עוד לזיפופ של המומר שפירא", הארץ, 8 ביולי 1924; ג. קרסל, "אין פתרון לחידה, מגילת שפירא — אמיתית או מזויפת", מעריב, 8 בספטמבר 1962, עמ' 23 וראה בהרחבה: J.M. Allegro, The Schapira Affair, New York 1965 וכן: ש. לפיד, כחרס הנשכר, ירושלים 1984.
14. בלוח א"י לשנת תרע"ב (1911-1912) פירסם לונץ את רשימתו "מעבודתי במחקר ארץ אבותינו בשלושים שנה החולפות" (עמ' 172-178), ולא הזכיר את העתון. גם בביוגרפיות שפירסמה בתו, חנה בולוטין, אין רמז למעורבותו בעתון הזה ואף לא ברשימתו של א"י מלאכי, "הביבליוגרפיה של ר' א.מ. לונץ", ירושלים, קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מוקדש לזכר ר' אברהם משה לונץ למלאת עשר שנים לפטירתו (א' אייר תרפ"ח), ירושלים 1928, עמ' ד"כ.
15. Myriam Harry, La Petite Fille de Jerusalem (Preface de M. Jules Lemaitre), Paris 1914 (שמה לאחר נשואיה Emile Parraut) בת ירושלים הקטנה — רומן של ילדה, הוצאת בית א. לבינסון, ת"א 1975. בספר שתי תוספות: א. סיפור הפלאים של חיי מרים הרי. ב. פרשת שפירא. צילומי העתון "אנצייגר" נמסרו לארכיון הציוני המרכזי, בידי בנו השני של א.מ. לונץ, מתתיהו.
16. ג. סוקולוב (עורך), ספר זכרון לסופרי ישראל... ורשה תרמ"ט, עמ' 185. במכתבו אל שמואל הירש, מנהל מקוה ישראל, 17 בינואר 1881, ציין לונץ, כי "ירושלים" עתיד לראות אור במאי וביקשו להיות מנוי על הקובץ תמורת 6 פרנק לשנה. הארכיון הציוני המרכזי, 541/201. הקובץ נדפס בבית הדפוס של גיאורג בראג. האחראי למחלקה העברית בבית הדפוס ולהדפסת "ירושלים" היה פרץ סמולנסקין. ראה: א"ד [מלאכי], "סמולנסקין המדפיס", הדואר, גיליון י"ז, כ"ו אדר א' תרצ"ה, עמ' 303-304.
17. ראה הספרו על שיק (1822-1901), ירושלים, תרס"ב.
18. בדומה לקובץ "ירושלים" שהיה תלת לשוני, גם עניינים אחרים כגון: לוחות זמנים, דו"חות מבתי הדואר, נתונים סטטיסטיים ועוד מצאו מקום גם בעתון. השווה לוח א"י, א, תרנ"ה. לעניין ריבוי הלשונות, שהיה עקרוני בעיני לונץ ראה: ג. קרסל (עורך), נתיבות ציון וירושלים, מבחר מאמרי אברהם משה לונץ, ירושלים תשל"א, עמ' 28; במכתבו של לונץ (לעיל, הערה 16) הדגיש כי "ירושלים" יופיע באנגלית ובגרמנית עבור קוראים באמריקה ובאירופה.
19. "Lunz an acrostic", "אנצייגר", גיליון 3 עמ' 3.
20. כך למשל השתמש עורך העתון "שערי ציון" בפירמון של הירשנזון, ובתרמ"ב נקרא "הצבי". הירחון "מבשרת ציון" של אליעזר בן יהודה יצא בתרמ"ד כהוספה ל"חבצלת".
21. רשימה מיום 27 באפריל 1882, לעיל, הערה 7, עמ' 349. שמו של העתון לא נזכר ב"חבצלת" אף לא פעם אחת. פאולוס השתייך לעדת הטמפלרים ופירסם מודעות גם ב"אנצייגר".
22. בפברואר עוד החריפו השלטונות את הפיקוח על בתי הדפוס הזרים. ראה ידיעה מקונסטנטינופול, "חבצלת", גיליון 19, 24 בפברואר 1882, עמ' 215.
23. ההודעה, באנגלית ובגרמנית, בארכיון הציוני המרכזי, עתונות 7. המקור בידי וולטר שוואב בלונדון.
- 17 בפברואר; השישי כ"ד 24 בפברואר; השביעי כ"ב 3 במרס; השמיני כ"א 10 במרס. ניתן לשער שהעתון נדפס בידי המדפיס L. Schonicke בירושלים, הנזכר בגיליון 1, עמ' 5.
5. מיכאל סולומון אלכסנדר המשומד נתמנה הגמון בירושלים כ"ד 21 בינואר 1842. על הנסיבות הפוליטיות בייסודה של הבישופות ראה: ג. גלבר, "שאלת ארץ ישראל בשנים 1840-1842". ציון, ד. תר"ץ, עמ' 62.
- הבישופות היתה משותפת לפרוטסטנטים הפרוטים והאנגלים. אלכסנדר קרא לקהילתו "Hebrew Christian Church" [=העברים המשיחיים]. על הקהילות הפרוטסטנטיות בירושלים ראה: S.P. Colbi. Christianity in the Holy Land, and Present, Tel Aviv 1969. pp. 85-94
6. הכותב מדווח על כוננת כ"ח לסייע ל-1600 פליטים להגר מברודי לאמריקה ועל העלאת 28 נערים ומלוויהם לארץ. "אנצייגר", גיליון 1, עמ' 5 והשווה: "ע"ד היהודים היוצאים מרוסיה". חבצלת, גיליון 13, 6 בינואר 1882, עמ' 99-100.
- כן ראה י. שפירא, מאה שנה מקוה ישראל, תר"ל-תשל" — 1870-1970, חל אביב 1970, עמ' 130-135.
7. ש. הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, עמ' 152, סימן 393; ג. פוקס, "ביבליוגרפיה, עתונים וכתבי עת יהודיים בירושלים תר"ו-תרפ"ג". קתדרה, 6 (שבת תשל"ח), עמ' 194, סימן 17; ל. רוניגר, "מודעות אבל בעתונות היהודית מהמאה ה-18 עד ימינו", קשר, 13 (מאי 1993), עמ' 39.
8. "Orientpost", "Warte", 9 Feb. 1882. מוכב בספרו של א. כרמל: Palestina — Cronik 1853 bis 1882. Deutsche zeitungsbereich vom Krim krieg bis zur ersten Jüdischen einwanderungswelle, VAAS VERLAG ULM 1978, P. 345
- ראה גם: "Palestine" (Jerusalem 27/2/1882). The Jewish Chronicle, 10/3/1882 p. 6
9. באותה שנה התגוררו בירושלים כ-300 דוברי גרמנית ובכל הארץ כ-1400 בני העדה הטמפלרית שקיבלו באופן קבוע את שבועונים "Die Warte des Tempels". ראה: א. כרמל, התיישבות הגרמנים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ג, עמ' 39.
- הקהילה הגרמנית-פרוטסטנטית מנתה בסוף 1881 — 184 נפש. ראה דו"ח מאוקטובר אותה שנה המוכב אצל נ. שלמן, השפעת הגורם הגרמני (למעט הטמפלרים) על ההתפתחות היישובית של ארץ ישראל במאה ה-19 ועד למלחמת העולם הראשונה. עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1980, עמ' 6, תעודה 6. באותה עת עמד בראש העדה הפסטור ד"ר רייניקה (Reinike).
- יעקב אסיא מציין כי הללו מנו כמאתיים נפש והיוו את השלד המסחרי של ירושלים ובהם גם שפירא. ראה: סיפור הפלאים של חיי מרים הרי, עמ' 160, להלן הערה 15.
10. "אנצייגר", גיליון 1, עמ' 4.
11. "הלבנות", גיליון 12, ד' בניסן תרמ"ב, עמ' 95. וילהלם משה שפירא (1830-1884), יליד קמיניץ-פודולסק. בדרכו עם סבו לארץ ישראל נטבל לכנסייה האנגליקנית בבוקרשט. עם בואו לירושלים (1857) פתח חנות לממכר תשמישי קדושה ומזכרות והיה מעורב בויוף חרסי מואב ומגילות שונות. התאבד ברטרדם כ"ב 1884. ראה: י. שביט, "הערה לביוגרפיה של משה וילהלם שפירא, סוחר העתיקות מירושלים ולזיפוי", קתדרה, 31 (ניסן תשמ"ד), עמ' 188-182.
12. ראה מכתביהם של אדוארד א. בונד, מנהל ספריית הבריטיש מוזיאום, ושל ר. לפסיס, מנהל הספרייה המלכותית של ברלין. "אנצייגר", גיליון